

Obecność i znaczenie żydowskich pism świętych w Nowym Testamencie na przykładzie targumów palestyńskich

Żydowskie korzenie chrześcijaństwa

Nowy Testament zrodził się w środowisku żydowskim i nosi liczne znamiona oraz cechy żydowskiego sposobu myślenia i dowodzenia konkretnych prawd. Podkreślają to dwa dokumenty Papieskiej Komisji Biblijnej, które stanowią kamień milowy w zakresie dokładnej i poprawnej interpretacji Pisma Świętego. Są to: wydana w 1994 r. *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*¹ oraz dokument *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej*² z 2002 r. Celem obydwu pozycji jest właściwe ukierunkowanie rozumienia Biblii, z odwołaniem do wielu interpretacji, metod i sposobów. Prawidłowe podejście do Pisma Świętego zakłada bowiem otwartość na różne punkty widzenia tego samego tekstu. Poprawny sposób interpretacji danego fragmentu musi zawierać znajomość jego osadzenia historycznego, kulturowego i społecznego. Trzeba pamiętać, że Bóg zawsze udziela swoich dobrodziejstw, posługując się ludzką mową i ludzkim doświadczeniem. Kultura mezopotamska, egipska, kanaańska, perska, helleńska, a dla Nowego Testamentu – kultura greckorzymska oraz późnożydowska oddawały przecież swe usługi niewypowiedzianej tajemnicy zbawienia³. Jeśli chodzi o pisma Nowego Testamentu – na razie traktować je będziemy w sposób zbiorowy – powstały one w społeczeństwie typowo żydowskim. Co więcej, samo chrześcijaństwo powstało w łonie

¹ Papieska Komisja Biblijna, *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele. Przemówienie Ojca Świętego Jana Pawła II oraz Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej*, tłum. K. Romaniuk, Poznań 1994.

² Papieska Komisja Biblijna, *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej*, tłum. R. Rubinkiewicz SDB, Kielce 2002.

³ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie do Papieskiej Komisji Biblijnej – 26 kwietnia 1979 r. Nauki biblijne a Magisterium Kościoła*, w: tenże, *Dziela zebrane*. T. 14: *Homilie i przemówienia okolicznościowe*, Kraków 2009, s. 302.

judaizmu I w. I choć powoli odrywało się od niego, to Kościół nigdy nie mógł zapomnieć swych żydowskich korzeni, jasno poświadczonych w Nowym Testamencie. Nierzadko jednak mamy do czynienia z wielkim brakiem wiedzy na temat głębokich więzi łączących świat żydowski, opisany w Starym Testamencie, z pismami Nowego Testamentu. Pod wpływem tej niewiedzy niektórzy skłonni są sądzić, że chrześcijaństwo nie mają nic wspólnego z żydami, co jest nieprawdą⁴. Tymczasem społeczność chrześcijańska, przede wszystkim ze względu na swe historyczne pochodzenie, związana jest bardzo z narodem żydowskim. Istotnie ten, w którym chrześcijanie złożyli swoją wiarę, czyli Jezus z Nazaretu, jest synem tegoż narodu⁵. Jezus Chrystus odziedziczył od tego narodu specyficzną tożsamość, czego dowody znaleźć możemy w licznych metodach dowodzenia i argumentacji przezeń stosowanej. W rzeczywistości bowiem nie można wyrazić w pełni tajemnicy Jezusa Chrystusa, nie odwołując się do Starego Testamentu. Punktem wyjścia dla określenia ludzkiej tożsamości Jezusa jest Jego więź z ludem Izraela, dynastią Dawida i potomstwem Abrahama⁶. Pisma Nowego Testamentu zresztą nigdy nie przedstawiają siebie jako czegoś kompletnie nowego. Przeciwnie, jawią się jako coś, co jest solidnie zakorzenione w długim doświadczeniu religijnym Izraela, wpisanym w różnych formach w pisma sakralne, które stanowią święte Pisma narodu żydowskiego⁷. Sam Chrystus zawsze twierdził, że jest prawdziwym spadkobiercą Starego Testamentu (*Pism*) i nadaje im autentyczną interpretację, która oczywiście nie była taka sama jak uczonych w Piśmie, ale pochodziła z autorytetu Autora. Podobnie św. Paweł, który korzystał w tym względzie z rabinicznych metod interpretacji, starał się wykazać, że owa rozwinęta przez uczonych w Piśmie interpretacja prowadziła do Chrystusa, który jest wypełnieniem starotestamentowych *Pism*⁸. W naturalny zatem sposób w Nowym Testamencie znajdujemy wiele podobieństw

⁴ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie do Papieskiej Komisji Biblijnej – 11 kwietnia 1997 r. Więzy chrześcijaństwa ze Starym Testamentem*, w: tamże, *Dziela zebrane*. T. 14: *Homilie i przemówienia okolicznościowe*, s. 306.

⁵ Por. Papieska Komisja Biblijna, *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej*, 2, s. 15.

⁶ Jan Paweł II w *Przemówieniu do Papieskiej Komisji Biblijnej* pisze, iż pozbawić Chrystusa więzi ze Starym Testamentem, oznacza oderwać Go od korzeni i ogołocić Jego tajemnicę z wszelkiego sensu. Wcielenie bowiem, aby miało sens, musi być poprzedzone wielowiekowym przygotowaniem. W przeciwnym razie Chrystus jawiłby się niczym meteor, który trafił przypadkiem na ziemię, pozbawiony wszelkich więzi z ludzką historią. Por. Jan Paweł II, *Przemówienie do Papieskiej Komisji Biblijnej – 11 kwietnia 1997 r.*, s. 307.

⁷ Por. Papieska Komisja Biblijna, *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej*, 3, s. 16.

⁸ Por. tamże, *Przedmowa*, s. 8.

i tożsamych wyrażań, zwrotów, a nawet specyficznych sposobów formułowania myśli, charakterystycznych dla Starego Testamentu. To językowe pokrewieństwo rozciąga się w naturalny sposób na liczne wyrażenia zapożyczone przez Nowy Testament z pism narodu żydowskiego, co prowadzi do częstego zjawiska reminiscencji i cytatów pośrednich, czyli całych zdań przejętych przez Nowy Testament bez wskazania pochodzenia danego cytatu⁹. Oczywiście radykalną różnicą jest i będzie stosunek do Jezusa Chrystusa, którego chrześcijanie uważają za Mesjasza i Syna Bożego, co żydowska egzegeza wyklucza. Jednakże, jeśli chodzi o metody interpretacji, warto przyrzeć się im nieco głębiej. Trzeba bowiem podkreślić, iż zarówno w przytaczanych przez Ewangelistów wypowiedziach Jezusa, jak i w Listach wykorzystywane są tradycyjne żydowskie metody argumentacji biblijnej – skodyfikowane później przez rabinów – celem ustalenia zasad postępowania¹⁰. Chrześcijanie na konkretnej płaszczyźnie egzegezy mogą się wiele nauczyć od egzegezy żydowskiej stosowanej przez przeszło dwa tysiące lat, i faktycznie dużo się nauczyli w ciągu dziejów¹¹.

Papieska Komisja Biblijna, w dokumencie *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej*, podkreślając głęboką więź łączącą judaizm i chrześcijaństwo, stwierdza, że Nowy Testament uznaje autorytet Starego Testamentu jako Bożego objawienia i nie sposób go zrozumieć bez ścisłej relacji zarówno z nim, jak i z tradycją żydowską, która go przekazała. Trzeba to często podkreślać, szczególnie gdy chcemy właściwie ukazać proces powstawania pism Nowego Przymierza. Oczywiście podstawowe jego tematy są widziane w świetle Jezusa Chrystusa, jednakże swą podstawę czerpią ze środowiska żydowskiego.

W bardzo podobny sposób relacja powyższa ukazana jest we wcześniejszym dokumencie PKB: *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*. Pierwszy rozdział dokumentu poświęcony został metodom i podejściom w interpretacji Biblii. Żydowskie tradycje interpretacyjne ukazane zostały w części poświęconej *podejściom*. Zważywszy na liczne zastrzeżenia podnoszone wobec polskiego przekładu przez PKB, bazować będziemy na bardziej dosłownym tłumaczeniu ks. Waldemara Chrostowskiego¹². Fragment dotyczący żydowskich tradycji został opisany

⁹ Por. tamże, 3, s. 16.

¹⁰ Por. Papieska Komisja Biblijna, *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej*, 14, s. 31.

¹¹ Por. tamże, 22, s. 46.

¹² W. Chrostowski, *Żydowskie tradycje interpretacyjne pomocą w zrozumieniu Biblii*, „Collectanea Theologica” 66/1 (1996), s. 40–42.

w punkcie IC2: *Stary Testament uzyskał swój ostateczny kształt w świecie żydowskim ostatnich czterech stuleci poprzedzających erę chrześcijańską. Judaizm tego okresu stanowił również środowisko powstania Nowego Testamentu i rodzącego się Kościoła (...). W tym świecie miała także swój początek interpretacja Pisma. Jedno z najstarszych świadectw żydowskiej interpretacji Biblii stanowi grecki przekład znany jako Septuaginta. Targumy aramejskie to kolejne świadectwo tej samej działalności, trwającej do naszych czasów, które dało początek ogromnej liczbie naukowych przedsięwzięć zmierzających do zachowania tekstu Starego Testamentu i objaśniania znaczenia tekstów biblijnych (...). Literatura żydowska pozakanoniczna, nazywana apokryficzną lub międzytestamentową, obfita i zróżnicowana, stanowi ważne źródło dla interpretacji Nowego Testamentu (...). Targumy i literatura midraszycka odzwierciedlają tradycje homiletyczne i sposób interpretacji Biblii praktykowanej przez szerokie kręgi wyznawców judaizmu pierwszych wieków (...). Nawiązania do tego typu dzieł żydowskich pojawiają się w aktualnych dyskusjach częściej, niż to miało miejsce dawniej. Bogactwo żydowskiej wiedzy biblijnej, poczynając od starożytności aż do dzisiaj, stanowi pierwszorzędną pomoc do egzegezy obydwu Testamentów, pod warunkiem, że będzie umiejętnie wykorzystane (...). Nade wszystko jednak zasadniczo odmienny był całościowy model wspólnot żydowskich i chrześcijańskich: po stronie żydowskiej, na rozmaite sposoby, chodzi o sprawę religii, która określa naród oraz styl życia oparty na objawieniu spisanim i tradycji ustnej; natomiast po stronie chrześcijańskiej chodzi o wiarę w Pana Jezusa, który umarł, zmartwychwstał i żyje, Mesjasza oraz Syna Bożego, i to wiara w Jego osobę gromadzi wspólnotę. Te dwa odmiennie punkty wyjścia w tym, co dotyczy interpretacji Pisma, tworzą dwa odmiennie konteksty, które mimo wszystkich zbieżności i podobieństw, w gruncie rzeczy radykalnie różnią się między sobą.*

Z przytoczonego wyżej tekstu wynika jasno, iż Papieska Komisja Biblijna wysoko ceni podejście odwołujące się do żydowskich tradycji interpretacyjnych. Spośród nich na szczególną uwagę zasługują targumy aramejskie. Skoro Komisja Biblijna pozycję tę przytacza *implicite*, warto przyjrzeć się z bliska zjawisku targumizmu. Wysiłki takie czynione są również na łamach „Studiów Bydgoskich”¹³. Targumy aramejskie, szczególnie ich związek z pismami Nowego Testamentu,

¹³ Por. artykuły J. Woźniaka, np.: *Targum Hiob 21, 20–27 w Qumran*, „Studia Bydgoskie” 2 (2008), s. 135–152.

zasługują na uwagę również z innego względu. W ostatnim czasie ukazała się pozycja dokładnie opisująca wpływ targumów na judaizm i chrześcijaństwo oraz recepcję targumicznego nauczania przez obie religie¹⁴. Powyższe racje skłaniają nas do głębszego wniknięcia w analizę tych żydowskich dzieł. Warto bowiem pamiętać, iż szukanie coraz bliższej relacji z Chrystusem musi oznaczać bardziej poszerzone wejście w żydowskie korzenie chrześcijaństwa¹⁵.

Podsumowując nasze dotychczasowe stwierdzenia, trzeba podkreślić, iż w celu dokładnej i pełnej analizy i interpretacji pism Nowego Testamentu warto sięgnąć po święte pisma dla Żydów. Pisze o tym Jan Paweł II w swych przemówieniach do Papieskiej Komisji Biblijnej, a także same dokumenty PKB, które są owocem wnikliwej analizy Pisma Świętego. Nie wolno dokonywać kategorycznej separacji między Starym i Nowym Testamentem, między szeroko pojętą żydowską tradycją a pismami chrześcijańskimi. Wśród świętych żydowskich pism znajdują się również aramejskie targumy, czyli przekłady Biblii na język aramejski. Powstały one wskutek zmienionej sytuacji językowej na terenie Palestyny i stanowią niezwykle ważne świadectwo życia wspólnoty żydowskiej z czasów przedchrześcijańskich. Pewne fragmenty targumów znajdują się również w pismach Nowego Testamentu.

Etymologia i geneza zjawiska targumizmu

Niezależnie od tego, skąd dokonano zapożyczenia¹⁶, *targum* znaczy tyle co *przekład*. Chociaż, zgodnie z etymologią słowa, zdarzało się, że Żydzi odnosili je do każdego przekładu ksiąg świętych na inny język, znacznie częściej pojęcie targumu wiązano z Biblią aramejską.

¹⁴ Por. C.T.R. Hayward, *Targums and the Transmission of Scripture into Judaism and Christianity*, w: „Studies in the Aramaic Interpretation of Scripture” 10 (2010), red. P.V.M. Fleisher, Leiden 2010. Godną uwagi jest również inna pozycja z tej serii, traktująca o kapłaństwie na podstawie *Targumu Pseudo-Jonathana*: B.P. Mortensen, *The Priesthood in Targum Pseudo-Jonathan*, w: „Studies in the Aramaic Interpretation of Scripture” 4 (2006), red. P.V.M. Fleisher, Leiden 2006.

¹⁵ Por. J. Grosfeld, *O pokrewieństwie duchowości żydowskiej i chrześcijańskiej*, „Życie Duchowe” 60 (2009), s. 55.

¹⁶ Źródł słów tej nazwy jest przedmiotem dyskusji. Przez długi czas przyjmowano, iż hebr. *ti-grem* – *przekładać, objaśniać*, stanowi zapożyczenie z języka akadyjskiego, w którym *targumanu* (urobione od *ragamu* – *wolać, zwoływać, wybierać, nazywać*) znaczy *objaśniać, interpretować*. Jednak Ch. Rabin wyraził pogląd, że słowo ma etymologię hetycką: *tarummai* – *tarkummiya* w języku hetyckim, którego oddziaływanie na Palestynę było silne, ma znaczenie *obwieszczać, wyjaśniać, przekładać*. Por. Ch. Rabin, *Hittite Words in Hebrew*, „Orientalia” 32 (1963), s. 134. Dyskusję cytuję za: W. Chrostowski, *Natura i geneza zjawiska targumizmu*, „Przegląd Powszechny” 4 (1988), s. 83.

Ogólnie stwierdzić zatem należy, iż targum to aramejski przekład świętych ksiąg. Mimo możliwości rozmaitego zastosowania, utarło się więc używanie nazwy targum na określenie starożytnych aramejskich przekładów Biblii¹⁷. Zaistniały one w wyniku specyficznej sytuacji językowej na terenie Palestyny w ostatnich stuleciach epoki przedchrześcijańskiej i w kontekście ukształtowanego w okresie powygnaniowym kultu synagogałnego, który dość szybko stał się wyrazem tożsamości Żydów. Związki aramejskich przekładów z rabinizmem są bardzo złożone. Targumy stanowią osobliwy rodzaj twórczości żydowskiej, mają charakter tradycyjny i popularny. Wiele zawartych w nich tradycji egzegetycznych pochodzi z czasów bardzo odległych i w odróżnieniu od egzegezy Pisma Świętego opracowanej przez rabinów, zawodowych znawców Tory, stanowi owoc masowej pobożności żydowskiej. Z drugiej strony, nawet najstarsze warstwy tradycji przetrwały w kompilacjach sporządzonych nie wcześniej aniżeli w II w. po Chr. Zapis, rewizja i stylizacja literacka nastąpiły w kręgach rabinicznych, co wywarło niezatarte piętno na tych przekazach. Wszystkie aktualne zbiory targumów zdradzają wyraźną orientację i wpływy rabiniczne. Mając to na uwadze, należy je umieścić i rozpatrywać w ramach szeroko pojętej spuścizny rabinicznej¹⁸. Historycznie rzecz biorąc, potrzeba przekładu ksiąg świętych na język aramejski wyłoniła się wtedy, gdy hebrajski przestał być językiem mówionym Żydów palestyńskich. Nastąpiło to wkrótce po zakończeniu niewoli babilońskiej (587–539 r. przed Chr.). Do Judei napłynęli potomkowie wygnańców, którzy w Babilonii odeszli od mowy ojców. W tym samym czasie także Żydzi, którzy uniknęli wygnania, nie ostali się wobec ekspansji języka aramejskiego. Pod koniec VI i w V w. przed Chr. nowy język zdobywał coraz większą popularność, zaś wobec zmienionej sytuacji należało zmodyfikować przekaz i technikę objaśniania ksiąg świętych¹⁹. Opisane w *Księdze Nehemiasza* (8,1 nn.) publiczne zgromadzenie pod kierunkiem Ezdrasza zapoczątkowało proces przybliżania wiernym Słowa Bożego za pomocą przekładu (targum) i komentarza (midrasz). Czytanie i wyjaśnianie ksiąg świętych uczyniło z synagogi miejsce studium i medytacji nad Torą pisaną i tym

¹⁷ Por. W. Chrostowski, *Natura i geneza zjawiska targumizmu*, s. 84.

¹⁸ Por. tamże, s. 82.

¹⁹ Por. tamże, s. 86–87. Por. także: W. Chrostowski, *Sytuacja językowa na terenie Palestyny w epoce przedchrześcijańskiej*, „Przegląd Powszechny” 4 (1985), s. 46–61, zwłaszcza s. 57–61, gdzie szczegółowo ukazano proces ekspansji języka aramejskiego na tereny Palestyny.

samym prężne środowisko rozwijania i opracowywania Tory ustnej. Zjawisko targumizmu, zrodzone na podłożu nowej sytuacji językowej w przedchrześcijańskiej Palestynie, było przedsięwzięciem nowatorskim – święte treści przekazywane i utrwalone w mowie hebrajskiej po raz pierwszy zaistniały w przekładzie, przetłumaczone na język aramejski. Początkowo cały proces odbywał się w sposób ustny, ale z czasem powstały targumy na piśmie. Jednym ze skutków gruntownej przebudowy judaizmu po 70 r. była pisemna redakcja aramejskich wersji ksiąg świętych, które przechowały się do naszych czasów. Prawie cała zachowana literatura targumiczna została opracowana w kręgach rabinów. Mimo stosunkowo późnej obróbki redakcyjnej, stanowi ona bezcenne źródło do poznania starożytnego sposobu rozumienia tekstu świętego oraz ilustrację, jak pojmowano go w klasycznym, nawet przedchrześcijańskim, judaizmie²⁰. Wiele zawartych w targumach tradycji egzegetycznych ma bardzo starożytny rodowód. Czyni to z targumów bardzo pożyteczne źródło poznania klasycznej żydowskiej hermeneutyki biblijnej. Targumy nadto przyczyniły się do rozwoju myśli teologicznej, czego ślady można znaleźć również w refleksji starożytnego Kościoła. Zwrócenie uwagi na ten aspekt zjawiska targumizmu uświadamia i uwydatnia jego wagę dla studiów Starego i Nowego Testamentu²¹.

W ostatnich dziesięcioleciach zauważyć można znaczny postęp w badaniach targumów oraz wzrost zainteresowania tą tematyką. W celu pogłębionej lektury odesłać warto do obszernej bibliografii na ten temat²². Dla naszego dyskursu ważna jest teraz datacja targumów. Trzeba tu podkreślić, iż początkowo dzieła te nie były spisywane, gdyż wyrażano obawę, aby tekst tłumaczenia nie przysłonił ani w niczym nie umniejszył znaczenia i szacunku wobec tekstu oryginalnego. Dopiero na przełomie I i II w. po Chr., czyli po upadku pierwszego (lata 66–70) i drugiego (lata 132–135) powstania żydowskiego przeciw Rzymianom i zburzeniu Jerozolimy, nastąpił żywiołowy wzrost zainteresowania zapisem wszystkiego, co wcześniej przekazywano ustnie. Poza niedawno odnalezionymi fragmentami

²⁰ Por. W. Chrostowski, *Najstarsze zapisy Biblii aramejskiej (targumy)*, „Przegląd Powszechny” 3 (1989), s. 394.

²¹ Por. tenże, *Targumiczne reguły i techniki przekładu Pisma Świętego*, „Przegląd Powszechny” 2 (1990), s. 249–262.

²² Por. R. Le Déaut, *Introduction à la littérature targumique*, Rome 1966, s. 73–124; jeśli chodzi o literaturę polskojęzyczną, są to przede wszystkim prace W. Chrostowskiego, S. Mędały, R. Rubinkiewicza. Por. S. Mędała, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, Kraków 1994, s. 350–370 (bibliografia).

przedchrześcijańskimi, najstarsze targumy, którymi dysponujemy, sięgają II w. po Chr., natomiast największa ich liczba pochodzi z ok. połowy I tysiąclecia, czyli V–VII w. po Chr. Najliczniej zachowały się aramejskie przekłady Tory, odnaleziono jednak także targumy ksiąg ze zbioru Proroków i Pism. Powstawały na terenie Palestyny i Mezopotamii, gdzie od III w. po Chr. stopniowo przenosił się ciężar żydowskiego życia religijnego²³. Do naszych czasów zachowało się kilka zapisanych targumów z odmian palestyńskiej i babilońskiej²⁴.

Obecność targumów w tekstach Nowego Testamentu

Po odkryciu palestyńskiego targumu do Pięcioksięgu w *Kodeksie Neofitów* wzrosło zainteresowanie targumami ze strony egzegetów Nowego Testamentu. Systematyczne badania w tej dziedzinie prowadzone są od lat 50.²⁵ i z powodzeniem są kontynuowane do dziś²⁶. Dziełem wciąż aktualnym pozostaje pozycja M. McNamary²⁷, a bo-

52

²³ Por. wywiad z ks. W. Chrostowskim: *Bóg, Biblia, Mesjasz*, red. G. Górny, R. Cichy, Warszawa 2007, s. 303.

²⁴ Najwcześniej dokonano przekładu na język aramejski ksiąg składających się na Torę (Rdz, Wj, Kpł, Lb, Pwt). Proces opracowywania targumów Pięcioksięgu pozostaje w nurcie rozległej działalności rabinów, podjętej w głównych ośrodkach ówczesnego życia żydowskiego, czyli w Palestynie i Babilonii. Analogicznie do Talmudu Palestyńskiego i Babilońskiego zaistniały więc dwie odmiany targumów – palestyńska i babilońska. Jeśli chodzi o odmianę babilońską, najbardziej znane są dwa przekłady Tory – *Targum Onkelosa* (TO) i *Targum Jonathana* (TJ), datowane pomiędzy 70 r. a końcem II w. po Chr. Jeśli chodzi o targumy palestyńskie, trzeba podkreślić, iż do 1930 r., czyli do opublikowania aramejskich resztek Pięcioksięgu odnalezionych pod koniec XIX w. w genizie kairskiej, były znane tylko dwie recenzje, z których jedną, kompletną (nie licząc braku kilkunastu wierszy) nazywano *Targumem Pseudo-Jonathana*, zwaną *Jerozolimskim I* (TJ I), natomiast druga, zachowana częściowo, nosiła nazwę *Targumu Fragmentarycznego* (TF). W 1930 r. P. Kahle opublikował teksty targumów znalezionych przez S. Schechtera w schowku obok synagogi w dzielnicy Kairu. *Targum z Genizy Kairskiej* (TC) reprezentuje ten sam typ tekstu co TF, jest jednak wyraźnie odmienny od TJ I. W 1956 r. A. Diez Macho zakomunikował o nowym sensacyjnym odkryciu: badany przez niego tzw. *Kodeks Neofitów*, podarowany Bibliotece Watykańskiej za pontyfikatu Leona XIII, okazał się bezcennym odpisem starożytnego targumu, spokrewnionego z recenzją, do której należą TF i TC. Opublikowanie *Targumu Neofitów* (TN) po raz kolejny ożywiło studia nad literaturą targumiczną. Por. W. Chrostowski, *Palestyńskie targumy Pięcioksięgu*, „Collectanea Theologica” 61/2 (1991), s. 33–34. Por. także: C.T.R. Hayward, *Targum*, w: *Słownik hermeneutyki biblijnej*, red. R.J. Coggins, J.L. Houlden; red. naukowa wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2005, s. 852–855.

²⁵ Dokładna bibliografia opisująca osiągnięcia naukowców na ten temat: por. S. Mędała, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, s. 367–370.

²⁶ Czego świadectwem jest choćby przywołana już najświeższa pozycja w tej dziedzinie, por. C.T.R. Hayward, *Targums and the Transmission of Scripture into Judaism and Christianity*, 2010.

²⁷ Por. M. McNamara, *The New Testament and the Palestinian Targum to the Pentateuch*, Rome 1966.

gatą bibliografię na ten temat prezentuje P. Nickels²⁸. Zależność wielu tekstów w listach św. Pawła od hagady targumicznej wykazali m.in. S. Lyonnet²⁹, G. Vermes³⁰ i R. Le Déaut³¹. A. Díez Macho³² przytacza 50 punktów zbieżnych między targumami a Nowym Testamentem, a już w 1967 r. P. Nickels w indeksie wylicza 672 miejsca z pism Nowego Testamentu, do których wskazuje paralele w aramejskich przekładach do Pięcioksięgu. Kilka trudniejszych tekstów nowotestamentalnych wyjaśnia w świetle targumów J. Ramón Díaz³³.

Na początku naszej analizy relacji targumów z pismami NT stwierdzić należy pewien fakt: jest niemal pewne, że aramejski był językiem Jezusa, co świetnie ilustruje *Pasja* Mela Gibsona. Słowa na krzyżu *Eloi, Eloi, Lema sabachthani* (Mk 15, 34) to aramejski przekład początku Psalmu 22, wyjaśnianego jako tekst mesjański. Jezus modli się jego słowami, dając poznać, że właśnie się spełnia. Każda próba faktograficznych informacji o Jezusie musi zatem uwzględniać język aramejski, a więc i piśmiennictwo targumiczne³⁴. Wyraźne reminiscencje tych tradycji widać zarówno w Ewangeliach synoptycznych, jak i w Ewangelii św. Jana. Kościół apostołowski był w dużej mierze judeochrześcijański, co przesądzało o jego nierozzerwalnej więzi z biblijnym Izraelem i jego świętymi pismami. Chrześcijanie żydowskiego pochodzenia znali doskonale egzegetyczne tradycje własnego narodu, a uczestnicząc w kulcie synagogałnym i posługując się językiem aramejskim, znali również wątki targumiczne.

Współczesne naukowe badania Nowego Testamentu wykazały różnorodne związki zawartych w nim treści z tradycjami obecnymi w targumach, co dotyczy również pism Pawłowych. Przykładem może być palestyński *Targum Pseudo-Jonathana* (zwany również *Targumem Jerozolimskim I*). A. Díez Macho zwrócił uwagę, że aramejski przekład Lb 24, 27 zawiera mesjańską interpretację tego tekstu, która mogła stanowić podstawę dla perykopy o hołdzie Mędrców ze

²⁸ Por. P. Nickels, *Targum and New Testament. A Bibliography Together with a New Testament Index*, Rome 1967.

²⁹ Por. S. Lyonnet, *Saint Paul et exégèse de son temps*, w: *Mélanges bibliques redigés en l'honneur de André Robert*, Paris 1957, s. 494–506.

³⁰ Por. G. Vermes, *Baptism and the Jewish Exegesis: New Light from Ancient Sources*, „New Testament Studies” 4 (1958), s. 308–319.

³¹ Por. R. Le Déaut, *Traditions targumiques dans le corpus paulinien?* „Biblica” 42 (1961), s. 28–48.

³² Por. A. Díez Macho, *Targum y Nuevo Testamento*, w: *Mélanges Eugène Tisserant*, vol. 1. *Écriture Sainte-Ancient Testament* “Studi e Testi” 23 (1964), s. 153–185.

³³ Por. J. Ramón Díaz, *Targum Palestinense y Nuevo Testamento*, „Estudios bíblicos” 21 (1962), s. 337–342.

³⁴ Por. wywiad z ks. W. Chrostowskim: *Bóg, Biblia, Mesjasz*, s. 311–312.

Wschodu (Mt 2, 1–12)³⁵. Trudno raczej przypuszczać, iż w późniejszym okresie judaizmu rabini wciąż podtrzymywali mesjańską interpretację tej perykopy.

Zauważono również inne dowody pokrewieństwa między *Targumem Pseudo-Jonathana* a Nowym Testamentem, jak np. imiona Jamnesa i Jambresa podane w aramejskiej wersji Wj 1, 15; 7, 11 i Lb 22, 22 oraz w 2 Tm 3, 8, jak również cytat Pwt 13, 2 w Mk 13, 22, zgodny z brzmieniem poświadczonym w targumie³⁶. W 2 Tm 3, 8 w kontekście zapowiedzi wielkiego odstępstwa czytamy: *Jak Jamnes i Jambres wystąpili przeciw Mojżeszowi, tak też i ci przeciwstawiają się prawdzie, ludzie o spaczonym umyśle, którzy nie zdali egzaminu z wiary*. Jamnes i Jambres to imiona dwóch anonimowych w Wj 7, 11.22 czarowników egipskich, którzy podważali wiarygodność posłannictwa Mojżesza. Ich imiona występują w aramejskiej wersji Wj 1, 15 i 7, 11. Nie można jednoznacznie rozstrzygnąć, czy autorzy NT wykorzystali ogólnie znane tradycje egzegetyczne, czy też mieli do dyspozycji utrwalony na piśmie tekst targumu. Pewne jest natomiast, iż wczesne chrześcijaństwo posługiwało się nie tylko oryginałem hebrajskim ST, lecz także jego aramejską wersją. Pierwsi chrześcijanie znali księgi święte głównie poprzez ich lekturę w synagodze³⁷.

Inny przykład zależności pism NT od targumizmu: w 1 Kor 10, 4, ilustrując wywód przykładami z dziejów Izraela, św. Paweł mówi o pokoleniu, które w czasach Mojżesza przeszło przez morze, otrzymało mannę i duchowy napój: *pili zaś z towarzyszącą im duchowej skały*. W tekstach ST nie ma żadnej wzmianki o skałę, która towarzyszyłaby Izraelitom wędrującym do Ziemi Obiecanej. Apostoł wykorzystuje tu tradycję utrwaloną w istniejących targumach do Lb 21, 16–20, wedle której wędrowcy otrzymali źródło wody jako cudowny dar towarzyszący im w drodze do Kanaanu³⁸.

Nowy Testament zawiera jeszcze następujące fragmenty, do których paralele możemy znaleźć w *Targumie Palestyńskim*³⁹:

³⁵ Por. A. Díez Macho, *The Recently Discovered Palestinian Targum: Its Antiquity and Relationship with the Other Targums*, „Vetus Testamentum Supplementum” 7 (1960), w: *Congress Volume*, Oxford 1959, s. 226.

³⁶ Por. W. Chrostowski, *Palestyńskie targumy Pięcioksięgu*, s. 35.

³⁷ Por. tenże, *Najstarsze zapisy Biblii aramejskiej (targumy)*, s. 401.

³⁸ Por. tamże.

³⁹ Nazwą Targum Palestyński, zarówno w l. poj., jak i l. mn. (targumy palestyńskie) określamy *Targum Fragmentaryczny* (TF), *Targum Pseudo-Jonathana*, zwany *Jerozolimskim* (TJ I), *Targum z Genizy Kairskiej* (TC) oraz *Targum Neofitów* (TN).

Fragment J 4, 15: podczas rozmowy z Samarytanką Jezus posługuje się obrazem *wody tryskającej ku życiu wiecznemu*. Targum Palestyński⁴⁰ do Rdz 28, 10 zawiera słowa: *Pięć znaków zostało uczynionych dla naszego ojca Jakuba w czasie, gdy wracał z Beer-Szeby do Haranu*⁴¹ (...) *oto piąty znak: po tym, jak nasz ojciec Jakub podniósł kamień z ujścia źródła, źródłana woda wytrysnęła, wylała się i obfitowała przez dwadzieścia lat: przez cały czas, gdy nasz ojciec był w Haranie*. W Ewangelii czytamy, że Samarytanka zwróciła się do Jezusa tymi słowami: *Czy Ty jesteś większy od ojca naszego Jakuba, który dał nam tę studnię...?* Jezus odpowiada: *woda, którą Ja mu dam, stanie się w nim źródłem wody wytryskającej ku życiu wiecznemu*. Jest to woda wieczna, dana na zawsze, nie tylko na dwadzieścia lat. Jezus zatem jest naprawdę większy niż Jakub. Na przykładzie tego opowiadania o studni możemy przypuszczać, iż ten fragment Ewangelii przekazuje starożytną tradycję przechowaną w Targumie Palestyńskim.

Fragment 1 P 1, 12: *Im też zostało objawione, że nie im samym, ale raczej wam miały służyć sprawy obwieszczone wam przez tych, którzy wam głosili Ewangelię mocą zesłanego z nieba Ducha Świętego. Wejrzeć w te sprawy pragną aniołowie. Targum Palestyński do Rdz 28, 2 zawiera następujący przekaz: Gdy Jakub spał, spostrzegł drabinę, która miała początek na ziemi, a szczytem swym dosięgała nieba. Jakub we śnie ujrzał drabinę opartą na ziemi, sięgającą swym wierzchołkiem nieba. Spostrzegł również, że aniołowie, którzy towarzyszyli mu podczas wędrówki od domu jego ojca, wchodzili w górę, aby poznać aniołów mówiących w górze: Chodźcie zobaczyć Jakuba sprawiedliwego, którego obraz znajduje się na tronie chwały, które to rzeczy zawsze chcieliście zobaczyć. I spostrzegł, jak święci aniołowie Boży wchodzili w górę, schodzili na dół i patrzeli na niego*⁴².

Fragment Ef 4, 22–25: *co się tyczy poprzedniego sposobu życia – trzeba porzucić dawnego człowieka, który ulega zepsuciu na skutek zwodniczych żądz, odnawiać się duchem w waszym myśleniu, i przyoblec człowieka nowego, stworzonego według Boga, w sprawiedliwości*

⁴⁰ Bazować będziemy na tłumaczeniu: J.W. Etheridge, *The Targum of Onkelos and Pseudo-Jonathan Ben 'Uzziel on the Pentateuch, with the Fragments of the Jerusalem Targum*, London 1862, s. 252 nn. Szczegółowej analizy tej pozycji dokonuje J. Ramón Díaz w artykule *Palestinian Targum and New Testament*, „Novum Testamentum” 6/1 (1963), s. 75–80.

⁴¹ Zachowujemy oryginalną pisownię autora, choć w polskich wydaniach BT we fragmencie Rdz 28, 10 spotykamy pisownię Charan.

⁴² Por. J.W. Etheridge, *The Targum of Onkelos*, s. 253. Por. także: J. Ramón Díaz, *Palestinian Targum*, s. 77.

i prawdziwej świętości (por. Kol 3, 9). Targum Palestyński w komentarzu do Rdz 3, 3–21 zawiera stwierdzenie, iż każdy człowiek został przyobleczony w pachnącą szatę, ale został jej pozbawiony po grzechu. W targumie znajdujemy następujące słowa: *i otworzyły się im obojgu oczy, i poznali, że są nadzy, ponieważ zostali pozbawieni pachnącej szaty, w którą zostali obleczeni*⁴³. Po grzechu Bóg przyodziewa Adama i Ewę (Rdz 3, 3–21): *Pan Bóg sporządził dla mężczyzny i dla jego żony odzienie ze skóry, którą zdarł z węża*⁴⁴. *W zamian za pachnącą szatę, z której zostali odarci, dostali skórę cielesną*⁴⁵.

W Nowym Testamencie, szczególnie w listach Pawłowych, ciało najczęściej jest stawiane w opozycji do tego, co duchowe, do chwały i życia. Por. choćby Rz 8, 6: *Dążność bowiem ciała prowadzi do śmierci, dążność zaś Ducha – do życia i pokoju* (por. Rz 7, 5). Targum Palestyński w perykopie o historii Józefa Egipskiego, we fragmencie, w którym Józef zjednuje sobie urzędnika faraona, a następnie w wyniku oszustwa zostaje pozbawiony całej chwały (Rdz 39), wyjaśnia ten fakt następująco: *Józef zamienił chwałę pochodzącą z góry na chwałę pochodzącą z tego, co niskie (...) złożył całą nadzieję w urzędniku: złożył nadzieję w ciele, w ciele, które zwodzi i wiedzie ku śmierci*⁴⁶.

Fragment J 8, 39–45 dotyczy rozmowy Jezusa z Żydami, podczas której zostają oni opisani przez Jezusa jako ci, którzy nie są synami ani Abrahama, ani Boga; chcą Go zamordować, ponieważ *diabła mają za ojca i chcą spełniać pożądania swego ojca. Od początku był on zabójcą...* W Targumie Palestyńskim do Rdz 5, 3⁴⁷ Kain, protoplasta nieprawych, nie jest zaliczany do synów Bożych: *Adam miał syna Seta, który był na jego podobieństwo, ponieważ poprzednio Ewa urodziła Kaina, który nie był taki jak on... Kain został odrzucony: nawet jego potomstwo nie zostało zapisane w genealogii Adama*⁴⁸. W tradycji żydowskiej, której świadectwem są m.in. aramejskie targumy, Kain miał być synem Ewy i Samaela, *aniola śmierci*, którego utożsamiać można ze złem. Warto się zastanowić, czy ten fragment nie leży u podłoża cytowanego fragmentu Ewangelii, jak również podobnego paralelnego miejsca 1 J 3, 8–12: *Kto grzeszy,*

⁴³ Ten opis znajduje się tylko w Targumie Pseudo-Jonathana. Por. J.W. Etheridge, *The Targum of Onkelos*, s. 168.

⁴⁴ Ten opis również znajduje się tylko w Targumie Pseudo-Jonathana. Por. tamże.

⁴⁵ Por. tamże.

⁴⁶ Por. tamże, s. 300.

⁴⁷ Ten opis również znajduje się tylko w Targumie Pseudo-Jonathana.

⁴⁸ Por. J.W. Etheridge, *The Targum of Onkelos*, s. 174. Por. także genealogię w Lk 3, 28.

jest dzieckiem diabła, ponieważ diabeł trwa w grzechu od początku. Syn Boży objawił się po to, aby zniszczyć dzieła diabła. Każdy, kto narodził się z Boga, nie grzeszy, gdyż trwa w nim nasienie Boże; taki nie może grzeszyć, bo się narodził z Boga. Można zatem stwierdzić: nie bądź taki jak Kain, który był dzieckiem diabła i zamordował swego brata⁴⁹.

Rzeczą godną uwagi jest żydowski sposób widzenia i pojmowania Mesjasza oraz Jego roli. Pomocą może być krótka egzegeza J 12, 34 w porównaniu z Iz 52, 13 oraz z targumem do Iz 52, 13, którego angielskie tłumaczenie podał M. McNamara⁵⁰. Otóż w Ewangelii św. Jana czytamy: *Na to tłum Mu odpowiedział: „Myśmy się dowiedzieli z Prawa, że Mesjasz ma trwać na wieki. Jakżeż Ty możesz mówić, że potrzeba wywyższyć Syna Człowieczego? Któż to jest ten Syn Człowieczy?”*. Na początku należy zwrócić uwagę na żydowski sposób pojmowania wywyższenia. W tym celu warto przyjrzeć się fragmentowi Iz 52, 13, od którego rozpoczyna się tzw. *Czwarta pieśń Sługi Pańskiego*. W tekście Biblii Tysiąclecia, wyd. IV, czytamy o wywyższeniu Sługi Pańskiego: *Oto się powiedzie mojemu Słudze, wybije się, wywyższy i wyrośnie bardzo*. Ciekawą interpretację podaje targum do Iz 52, 13, odnosząc Sługę do Mesjasza, podając nawet tłumaczenie: *Mój sługa Mesjasz będzie wywyższony*⁵¹. Trzeba więc stwierdzić, że w żydowskim pojmowaniu wywyższenie odnosiło się wprost do Mesjasza, Sługi Jahwe, i taką interpretację prawdopodobnie mieli na myśli Żydzi, którzy nie potrafili zrozumieć Jezusa mówiącego o wywyższeniu Syna Człowieczego. Żądali wyjaśnienia, kim jest Syn Człowieczy, ponieważ w ich rozumieniu to Mesjasz będzie wywyższony, a nie Syn Człowieczy, którego utożsamiać mogli z *synem człowieka*. Niezwykle istotne jest również wyjaśnienie *wiecznego trwania* Mesjasza. Ewangelista podaje, iż Żydzi dowiedzieli się tego z *Prawa*. Mogło to być prawo w formie ustnej, jak sugeruje W.C. van Unnik⁵². Ten tradycyjny sposób hagadycznego myślenia żydowskiego wpłynął na rozmówców Jezusa, którzy swoje argumenty czerpali zarówno z *Prawa* pisanego, jak i ustnego. Pamiętać należy, iż żydowski Kanon Pism świętych nie był jeszcze

⁴⁹ Por. J. Ramón Díaz, *Palestinian Targum*, s. 80.

⁵⁰ Por. M. McNamara, dz. cyt.

⁵¹ Por. M. McNamara, dz. cyt., s. 145–149, w którym dokonuje on porównania tego fragmentu z Janową perykopą o wywyższeniu Syna Człowieczego: J 12, 32.34.

⁵² Por. W.C. van Unnik, *The Quotation from the Old Testament in John XII 34*, „*Novum Testamentum*” 3 (1959), s. 175 nn.

w pełni sformułowany, stąd za słowa święte i niepodważalne uważano zarówno to, co wchodziło w skład *Tory spisanej*, jak i tzw. *Tory ustnej*, czyli egzegezy, wyjaśniania i nauczania rabinów.

Podsumowanie

Religia chrześcijańska posiada ewidentne żydowskie korzenie, czego świadectwem są chociażby pisma Nowego Testamentu, zawierające wiele elementów tradycji żydowskiej, nie tylko pochodzących wprost ze Starego Testamentu, lecz również innych pism świętych narodu żydowskiego. Przykładem są targumy, czyli aramejskie przekłady Pisma Świętego. Trzeba zawsze pamiętać, iż targumy to nie tylko tłumaczenie czy przekład Biblii. Dzięki specyficznej interpretacji stają się wyraźnym świadectwem pojmowania i rozumienia danych ksiąg przez ówczesną wspólnotę żydowską. Aramejskie przekłady Biblii dzielimy na babilońskie i palestyńskie. Targumy babilońskie charakteryzują się wielką dosłownością, a czasem wręcz niewolniczą zależnością od tekstu hebrajskiego. W odróżnieniu od nich targumy palestyńskie zawierają więcej interpretacji i swobodnych wywodów, przez co stanowią cenniejsze źródło interpretacji Pisma przez wspólnotę. Jest oczywiste, że datacja targumów dotyczy stosunku między tymi pismami a Nowym Testamentem. Jeśli określoną tradycję targumiczną można z pełnym zaufaniem datować na czasy przed 70 r. po Chr., istnieje możliwość, że mógł ją znać Jezus, wczesny Kościół lub ewangelista, i że tym samym można się nią posłużyć do objaśnienia tekstów NT, które mogłyby ją znać. Posługiwanie się tekstami targumów, by rzucić światło na NT, stanowi przedmiot nieustannej debaty. Nie sposób zaprzeczyć, iż targumy mogą wnieść znaczący wkład do badań nowotestamentowych, na równi zresztą z całą literaturą rabinistyczną. Popularny charakter targumów może umożliwić głęboki wgląd w życie religijne zwykłych Żydów w ziemi Izraela, nie tak łatwy do pozyskania z innych źródeł⁵³.

Trzeba tu podkreślić wniosek, który nasuwa się automatycznie: w celu zbadania i poprawnej egzegezy fragmentów Nowego Testamentu, szczególnie fragmentów odnoszących się do postaci Mesjasza, warto zajrzeć do żydowskich tradycji interpretacyjnych i sposobów pojmowania znaczących kwestii przez wyznawców judaizmu,

⁵³ Por. C.T.R. Hayward, *Targum*, w: *Słownik hermeneutyki biblijnej*, s. 855.

zarówno z czasów przedchrześcijańskich, jak i po przebudowie w 70 r. Nie bez znaczenia jest sięganie po targumy oraz badanie ustnych tradycji i praw, co jest naprawdę ciekawą przygodą⁵⁴. Warto jednak zaznaczyć, iż analiza tych dzieł nie może przebiegać bezkrytycznie; dostrzegamy bowiem radykalną nowość postaci Jezusa Chrystusa, co zasadniczo odróżnia nas od Żydów. Warto przypomnieć, iż targumy, będące odzwierciedleniem konkretnej żydowskiej tradycji, która leży u podłoża Nowego Testamentu, nie stają się automatycznie źródłem pism chrześcijańskich. Uznanie specyficznej nowości NT, tym bardziej wyznanie Jezusa jako Mesjasza i Syna Bożego, przesądza o naturze oraz kierunkach egzegezy i teologii chrześcijańskiej, a zatem także o sposobach wykorzystywania żydowskich technik i tradycji interpretacyjnych⁵⁵. Należy przy tym podkreślić, że największą pomoc do egzegezy Nowego Testamentu daje opracowanie tematów teologicznych w hagadzie targumicznej w powiązaniu z pozostałymi źródłami judaistycznymi i pismami Nowego Testamentu⁵⁶.

Summary

The Presence and Significance of Jewish Holy Texts in the New Testament as Demonstrated by the Palestinian Targums

The article aims to reveal connections between the Aramaic Targums and the scripts of the New Testament. In order to notice the links, we should remember that Christianity has its sources in Judaism. Without realizing this, a correct and proper exegesis of the New Testament would not be possible.

The so – called Palestinian Targum is the source of many pericopes from the New Testament, e.g. the *Jamnes and Jambres* tradition in 2 Tim 3:8; Such

⁵⁴ Przykładem polemiki i zestawienia różnych punktów widzenia jest artykuł B. Chilton, *John XII 34 and targum Isaiah LII 13*, „Novum Testamentum” 22/2 (1980), s. 176–178, na podstawie którego dokonaliśmy analizy cytowanych fragmentów.

⁵⁵ Por. W. Chrostowski, *Żydowskie tradycje interpretacyjne pomocą w zrozumieniu Biblii*, s. 53.

⁵⁶ Por. S. Mędała, *Targumy do Pięcioksięgu w świetle najnowszych badań*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 22 (1969), s. 325.

pericopes were analyzed as well: the fragment of 1 Cor 10:4 (the *spiritual rock* tradition); and Jn 4:15 (conversation with the Samaritan woman); I Pet. 1:12 (*things into which angels long to look*); Ephes 4:22-25 (*put off your old nature*), etc. These pericopes were explained in the light of Targums to Genesis, preserved e.g. in the *Targum Pseudo – Jonathan ben ‘Uzziel*, which was well described by J.W. Etheridge and M. McNamara. Generally, the Targums should be understood as a very early material which might illuminate the New Testament, but they do not predate it.